

ЕЛЕКТРОННА СИСТЕМА МОНІТОРИНГУ БАЗОВОЇ МЕРЕЖІ ПУБЛІЧНИХ БІБЛІОТЕК: ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ РОБОТИ

БЕЗ достовірної статистичної інформації органи влади не можуть приймати рішення, що необхідні для стратегічного планування роботи як окремої бібліотеки, так і галузі в цілому. Модель збирання бібліотечної статистики досить консервативна. Показники і форми статистичної звітності тривалий час залишалися незмінними. Сьогодні в бібліотечній сфері є певні зрушення завдяки впровадженню Електронної системи моніторингу базової мережі публічних бібліотек України (ЕСМаР) [наказ Міністерства культури України від 02.10.2015 р. № 780 «Про впровадження Електронного моніторингу базової мережі публічних бібліотек» (із змінами відповідно до наказу Міністерства культури України від 01.04.2016 р. № 198 «Про внесення змін до наказу Міністерства культури України від 02.10.2015 р. № 780»)].

Робота над реалізацією проекту розпочалась у 2014 р. Наразі зібрано статистичні дані за 2014-й та 2015 р. Опрацьовуються показники за 2016 р. Маючи певний досвід, можна об'єктивніше оцінити переваги та недоліки системи.

ЕСМаР – це онлайн-сервіс (esmar.nplu.org), спільний проект, реалізований Міністерством культури України, Національною парла-

ментською бібліотекою України (нині Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого), програмою «Бібліоміст», Радою міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX). Це база даних, що містить інформацію про всі публічні бібліотеки України: адресну частину з характеристиками кожної книгозбірні, а також показники, що відображають її діяльність. До базових показників, котрі входять до державної форми статистичної звітності № 6-НК «Звіт про діяльність державних, публічних бібліотек, централізованих бібліотечних систем (ЦБС), що віднесені до сфери управління Міністерства культури і туризму України» (далі – форма № 6-НК), додано низку нових показників. Система надає можливість оперативно збирати дані та обробляти їх, автоматично перевіряти наявність помилок, контролювати процес подання звітів і надсилати повідомлення з нагадуваннями та запитамі, а головне – бачити показники роботи кожної окремої бібліотеки.

Слід зазначити, що до ЕСМаР внесено низку показників, варіанти відповідей на котрі закладено у випадуючих списках. Пропонується лише обрати потрібний варіант.

ЕСМаР має п'ять рівнів доступу:

Рівень 1 – бібліотеки-філії ЦБС, сільські, селищні, міські, районні для дітей, міські для дітей. Бібліотеки цього рівня заповнюють свої звіти, використовуючи онлайн або офлайн версії, і передають їх бібліотекам, що відносяться до 2-го рівня. Можуть подавати до цих закладів запити на редагування власних звітів (незалежно від того, на якому рівні перебувають їхні звіти).

Рівень 2 – районні бібліотеки, центральні міські бібліотеки, районні відділи культури. Бібліотеки 2-го рівня заповнюють свої звіти. Заклади 2-го рівня (бібліотека чи відділ культури) завантажують до системи офлайн версії звітів бібліотек 1-го рівня, перевіряють звіти бібліотек 1-го рівня, котрі ті заповнювали самостійно, повертають на редагування на 1-й рівень звіти із помилками та передають звіти бібліотек на 3-й рівень. Можуть давати запити на редагування звітів бібліотек 1-го та 2-го рівнів. Мають доступ до даних бібліотек свого регіону.

Рівень 3 – обласні універсальні наукові бібліотеки, обласні управління культури. ОУНБ заповнюють власні звіти. Заклади 3-го рівня перевіряють звіти, які надійшли від бібліотек 2-го рівня, можуть повертати на редагування звіти, в котрих виявлено помилки, та відправляють звіти регіону на 4-й рівень. Бібліотекам 3-го рівня доступні звіти всіх публічних бібліотек регіону. Подають запити на редагування звітів бібліотек свого регіону бібліотекам 4-го рівня.

Рівень 3.1 – обласні бібліотеки для дітей (ОБД) та обласні бібліотеки для юнацтва (ОБЮ). Бібліотеки цього рівня заповнюють власні звіти, відправляють їх на 3-й рівень. Можуть давати запити на редагування власних звітів. Доступ до даних регіону залежить від того, який «вид за призначенням» має кожна окрема бібліотека. ОБД мають доступ до звітів бібліотек для дітей регіону, а ОБЮ – бібліотек для юнацтва.

Рівень 4 – Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого. Має найвищий рівень доступу. Крім заповнення власного звіту, перевіряє всі звіти, повертає на редагування звіти з помилками або ті, на котрі надійшли запити на редагування від бібліотек 3-го рівня. Присвоює звітам статус «прийнятий», узагальнює звіти публічних бібліотек усіх регіонів України. Бібліотека 4-го рівня відкриває та закриває звітні періоди, може додавати в систему показники, відкривати картки для нових бібліотек та ін.

Рівень 4.1 – Національна історична бібліотека України, Одеська національна наукова бібліотека, Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка.

Рівень 4.2 – Національна бібліотека України для дітей, Державна бібліотека України для юнацтва. Заповнюють власні звіти. Бібліотекам цього рівня доступні для перегляду звіти бібліотек для дітей та для юнацтва всіх областей, відповідно до призначення.

Рівень 5 – Міністерство культури України. Має доступ до звітів усіх бібліотек своєї сфери управління та впливу.

Подання звіту передбачає субординацію, тобто проходження відомостей по вертикалі, що не дає змоги змінювати представлені дані після приймання звіту на вищому рівні без повідомлення про ці зміни.

Можливі два варіанти користування системою – на рівні користувача і на рівні переглядача.

Користувач – це співробітник певної організації, котру він представляє та правами котрої наділений у системі. Користувач має змогу створювати свій звіт (якщо це бібліотека) і працювати з ним, бачити звіти бібліотек свого регіону (починаючи з 2-го рівня), відправляти звіти на вищий рівень або повертати їх на редагування.

Переглядач має право тільки переглядати звіти і користуватися даними без внесення змін. Бібліотеки кожного наступного, вищого, рівня мають змогу бачити та аналізувати показники і працювати з первинними даними, а не зі зведеними, як було до цього часу, коли вже на рівні району, міста статистичні дані було узагальнено. Крім того, при зведенні даних є ризик викривлення загального результату, наприклад, округлення показників по кожній бібліотеці дає об'єктивну математичну похибку. При цьому відомості доступні за всі звітні періоди, що, приміром нині, дає змогу розглядати статистику вже за два роки – 2014-й і 2015-й.

Користування ЕСМаР потребує базових навичок роботи з програмою Excel. Дані, експортовані в Excel, можна порівнювати, визначати тенденції, будувати графіки та діаграми для зручного представлення діяльності бібліотек різним аудиторіям. Яким чином ці відомості буде подано, залежить саме від компетентності користувача.

ЕСМаР має інтерфейс звичайного веб-сайту, на якому розміщено просту форму із запитаннями і віконцями для відповідей. Кожний бібліотекар, який відповідає за звітність, має свій унікальний логін та пароль, що дає йому змогу увійти в систему та заповнити картку звітності своєї бібліотеки. Для бібліотек, котрі не мають доступу до Інтернету, створено офлайн версію звіту. Для зручності користувачів система передбачає можливість заповнення звіту, внесення в нього змін, виправлень до моменту набуття документом статусу «прийнятий».

Якщо бібліотека починає заповнювати звіт, то користувачам наступних рівнів він доступний для перегляду. Методичні центри можуть відслідковувати ситуацію щодо заповнення звітів бібліотек своїх регіонів і, відповідно, активізувати роботу в цьому напрямі. Особливо зручним є сервіс розсилання листів через реєстри звітів або реєстри бібліотек в ЕСМаР. Листування із бібліотеками (без посередництва методичних центрів) може значно пришвидшити процес збирання статистичних даних.

Розгляньмо деякі характерні помилки при заповненні та перевірці звітів через ЕСМаР.

Найпростіша перевірка даних здійснюється за математичною логікою, позаяк у систему попередньо закладено найелементарніші зв'язки між показниками. Наприклад, площа для обслуговування користувачів не може бути більшою за загальну площу бібліотеки. Про такі помилки ЕСМаР нагадує спеціальними повідомленнями і не передає звіт на наступний рівень.

Деякі бібліотеки помилково міняють місцями кількість користувачів, обслужених усіма структурними підрозділами бібліотеки з кількістю користувачів за єдиною реєстраційною картотекою (ЄРК), хоча користувачів за ЄРК априорі не може бути більше, ніж обслужених.

Існує деяка складність з обрахуванням кількості годин роботи бібліотеки за рік. До впровадження ЕСМаР ці характеристики вже використовувалися при проведенні соціологічних досліджень та паспортизації публічних бібліотек. Тепер ЕСМаР передбачає моніторинг кількості годин, відпрацьованих бібліотекою за тиждень, та кількості годин, фактично відпрацьованих бібліотекою протягом року. Важливо, що об'єктом обчислення є години роботи саме бібліотеки, а не загальною бюджету робочого часу бібліотекарів.

Складнішим рівнем перевіряння даних є порівняння показників різних розділів, логічно пов'язаних між собою. Наприклад, відомості про бібліотечний фонд складаються з даних щодо надходження різних видів документів, їх вибуття та наявності на кінець звітного року. Книговидача за видами документів обліковується в іншому розділі. Проте є непоодинокі випадки, коли бібліотека вказує видачу електронних чи аудіовізуальних видань, не надаючи при цьому інформацію про їх наявність у своїх фондах. Тобто маємо пряме порушення бібліотечного правила «одиниця видачі = одиниця обліку». Звичайно, не можна виключити варіант, що ці документи бібліотека отримала через міжбібліотечний абонемент або внутрісистемний обмін, однак жодного разу не було дано такого пояснення, коли звіт повертався із зауваженнями стосовно такої суперечливої інформації.

Кількість посадочних місць у бібліотеці, як і її площа, призначена для обслуговування відвідувачів, надається у формі державної статистичної звітності, починаючи з 2007 р. Проте виявилось, що багато бібліотек ці дані у звітах не наводять. При роботі зі зведеними даними по району, місту тощо це виявити неможливо. Є бібліотеки, котрі, маючи мізерні площі, не в змозі надати місця читачам, а тому проводять заходи поза своєю територією. В ЕСМаР ці параметри передбачено, тому

при порівнянні чисельності посадочних місць і кількості учасників масових заходів у межах бібліотеки інколи виникає логічне запитання: де і яким чином розсаджують заявлену кількість відвідувачів?

Чимало випадків некоректного заповнення звітів пов'язані з кількістю виконаних довідок, у т. ч. віртуальних. Причому система не допускає перевищення чисельності віртуальних довідок порівняно з кількістю довідок у цілому. Відповідно до Опису показників¹ щодо поняття «віртуальна довідка»², ця послуга можлива лише за наявності бібліотечного сайту чи блогу. Проте виявлено чимало випадків надання статистичних даних про послуги, котрі бібліотеки просто не можуть надавати через відсутність відповідних технічних ресурсів.

Непоодинокими є випадки нерозуміння показника «група по оплаті праці». Це т. зв. закритий показник, і для його введення потрібно обрати значення з випадуючого списку відповідно до нормативних актів³.

Аналіз аналогічних показників декількох звітних періодів також дає змогу уникнути суто механічних помилок та відразу відстежити некоректні зміни. Наприклад, сільська бібліотека з одним працівником вказує 15 населених пунктів, що входять до зони обслуговування. Порівняння з показником попереднього року свідчить, що сталася механічна помилка. Часто таке трапляється при зазначенні площі книгозбірні. Якщо цей параметр суттєво збільшується (зменшується), то це означає, що або змінилися умови розміщення установи (інше приміщення, адреса), або дані внесені некоректно. Найбільше таких помилок бачимо в показниках, котрі у формах державної статистичної звітності вказуються з одним або двома знаками після коми. У цьому сенсі позитивною особливістю ЕСМаР є те, що у вказаній системі показники наводяться винятково в абсолютних значеннях.

Найбільше звітів повертається на редагування через зазначення фінансування в тисячах гривень, як цього вимагає форма № 6-НК. Наприклад, значення 116,00 ЕСМаР розуміє як 116 грн. 00 коп., тоді як у звіті за формою № 6-НК мається на увазі 116 тис. грн.

Слід зауважити, що інколи бібліотеки ігнорують внесення деяких показників, часто пояснюючи це тим, що зазначені параметри не прописано в облікових формах первинної статистичної звітності. Наприклад, в ЕСМаР дещо змінився традиційний розподіл користувачів за віком. Було запропоновано виділяти вікові групи більш деталізовано. І хоча багато бібліотек завжди робили мо-

¹ Див. ст. 91 посібника «ЕСМаР: користування сервісом» (Київ, 2015).

² Віртуальна довідка – це інтерактивна послуга, за допомогою якої даються відповіді на інформаційні запити з різних галузей знань віддалених (індивідуальних та колективних) користувачів.

³ Наказ Міністерства культури і туризму України від 18.10.2005 № 745 «Про впорядкування умов оплати праці працівників культури на основі Єдиної тарифної сітки» (із наступними змінами).

ніторинг вікової структури своїх користувачів, нині є чимало випадків відсутності цих даних. Якщо у звітах за 2014 р. не всі бібліотеки подавали такі відомості, то у 2015 р. їх необхідно було зазначити, і якщо для великих бібліотек це могло становити деяку складність (хоча від національних, державних, обласних бібліотек не було жодних нарікань), то відсутність відомостей щодо вікового розподілу користувачів у самостійних сільських/міських бібліотеках, філіях ЦБС може свідчити про недостатню роботу методичних центрів (в ЕСМаР вони відображені як бібліотеки другого рівня).

Непоодинокими є випадки ігнорування бібліотеками зазначення показника «кількість осіб, які скористалися доступом до Інтернету в бібліотеці». Та якщо це може бути зрозумілим стосовно книгозбірень, котрі не мають Інтернету, то абсолютно неприйнятно для бібліотек, де є комп'ютери з доступом до Мережі. Відсутність цих даних дивує, адже вони свідчать про затребуваність публічної бібліотеки.

Оскільки вносити показники в систему можуть тільки діючі бібліотеки, є можливість отримати об'єктивну картину забезпечення населення публічними бібліотеками, що неможливо виявити через зведені дані. Тому є розбіжності відомостей в ЕСМаР та даних Зведення річних звітів, зроблених на основі форми № 6-НК, хоча система надає можливість автоматично генерувати звіт за цією формою із підтягуванням значень в одиницях обліку, що нею передбачені. Це має свої переваги, адже виключає ризик внесення механічних помилок під час заповнення паперового бланка.

Методичним центрам необхідно ретельніше відстежувати правильність введення відомостей в ЕСМаР бібліотеками першого рівня. Однак це не означає, що вказану роботу їм треба виконувати за книгозбірні.

Дворічна робота (не враховуючи часу на розроблення програми) після запровадження системи не залишила байдужими бібліотечних фахівців публічних бібліотек України. На сьогодні ЕСМаР має своїх прихильників і противників. Перші намагаються досконало оволодіти закладеними можливостями і максимально їх використовувати, другі вважають, що це додаткова робота, без якої можна обійтися.

Статистика сама по собі нейтральна. Залежно від того, хто читає цифри і з якою метою, її можна використовувати і для виявлення закономірностей, і для маніпуляцій з метою отримання «потрібних» висновків. Саме статистичні показники допомагають прийняти відповідні управлінські рішення, планувати, ставити завдання та відстежувати їх виконання. Співвідношення абсолютних і середніх показників бібліотеки за кілька років допомагає виявити тенденції і визначити прогнози її розвитку на перспективу. Можна подивитися підсумок, підрахувати середнє значення, проаналізувати діяльність кожної окремої бібліотеки чи що-

річну динаміку будь-якого з показників тощо. Правильна інтерпретація статистичних даних керівниками бібліотек допоможе показати сильні сторони книгозбірень і обґрунтувати необхідність їх існування.

У той час коли жодна сфера культури України не може похвалитися електронною звітністю, публічні бібліотеки впроваджують ЕСМаР – сучасну, гнучку, зручну в користуванні систему, котра дає змогу забезпечити прозорість інформації про публічні бібліотеки для фахівців та державних органів влади і котру можна гармонізувати відповідно до вимог часу та розвитку інформаційних технологій. Її створення – це той випадок, коли програмісти виконували технічне завдання, поставлене бібліотекарями, а не бібліотекарі пристосовувалися до можливостей програми. Проте є проблеми, що потребують першочергового вирішення. Зокрема, на часі визначення рівнів бібліотек унаслідок утворення об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Відкритими залишаються питання проходження звітів через другий рівень бібліотеками, що ввійшли до ОТГ. Варіанти рішення необхідно узгодити.

Потребує багатьох змін адресна частина ЕСМаР з огляду на зміни назв населених пунктів, вулиць відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки». Можливість вносити зміни, що стосуються назв районів, населених пунктів, у картки бібліотек мають тільки користувачі 4-го рівня, а назви вулиць та бібліотек можна змінити на нижчих рівнях.

Варто пам'ятати, що ЕСМаР створено для поліпшення роботи бібліотек, надання можливості подивитися на бібліотечну статистику нетрадиційно, звернути увагу на пріоритетність окремих напрямів роботи.

Електронна статистика має чимало переваг, серед яких:

- швидкість збирання та оброблення статистичних даних;
- доступ до повної інформації про кожну бібліотеку;
- можливість різнобічного аналізування;
- можливість контролювати процес заповнення звітів;
- надійність розрахунків та зменшення ймовірності механічних помилок;
- зручна та проста форма подання статистики;
- особиста відповідальність за подання статистики.

Варто особливо подякувати фахівцям програми «Бібліоміст», які глибоко занурилися у проблеми бібліотечної статистики, вивчили їх і доклали максимум зусиль, щоб працівники бібліотек мали змогу користуватися доопрацьованою програмою ЕСМаР, а звітність була досконалою та сучасною.